

Nailə Baxşəli qızı Əskər

“KOROĞLU” DASTANINDA MOTİV VƏ SÜJETLƏR

Türk xalqlarının və onlara qonşu olan xalqların qan yaddaşında özüne derin iz qoymuş epik folklor mətnlərinin
başında "Koroğlu" dastanı gəlir. "Koroğlu" dastanının iki böyük versiyası olan Xəzər donincin Şərqi və Qəribə daxilindən
dastanın beş yüzdan çox variantı mövcuddur. Dastan versiyaları daxilində də fərqli və ortaç cəhətlərinin
görünüşləri variantlaşmışdır. Demək olar ki, bütün Avrasiya coğrafiyasına yayılmış dastanın epik söyləyiciləri olan baxşular
jiravları, özanların, aşçıların əslübiyyətindən və yarandığı yaxud populyarlıq qazandığı dövrün siyasi, mədəni
vəziyyətdən asılı olaraq bir çox variantlaşma - bölgəsəl mətnlər meydana gəlməmişdir. Dastanın Orta Asiya coğrafiyasında
yayılmış an məşhur variantlarından biri də türkmən "Goroğlu" dastana aid olan qollardır. Türkmen xalqının "Goroğlu"
dastanı Şərqi versiyası arasında an böyüyü və məkmənməli hesab olunur. Azərbaycan və Türkmen variantları da Qəribə
Şərqi versiyalarını təmsil edərək, demək olar ki, dastanı təməl olaraq şahət edir.

Postsovet məkanında "Koroğlu" dastanı bütün türk respublikalarında, eyni zamanda muxtar respublikalarda müxtəlif cabahələrinə görə araşdırılmışdır. Bundan başqa, dastan rus, erməni və gürçü folklorunda da tədqiq edilmiş və bədillərdə kifayət qədər arasdırmalar aparılmışdır. "Koroğlu" dastanının Azərbaycan və türkmen variantlarının tipoloji baxımdan tədqiqi göstərir ki, fərqli versiyalarda yerləşsələr də bu variantlar eyni kökündən olan, lakin zaman və məkan dəyişidikdə bir-birindən fərqli motiv və süjetlərə ayrılan variantlardır. Yerli söyləyicilik forması, məkanı və zamana görə strateji farqlar dastanın çoxraklı, çoxşaxəli olmasına xidmət etmişdir. Dini və mifoloji ünsürlərin həddindən artıq bolluğu hər iki variantlarda yer almışdır, türkmen variantları Həzər Əli və əsrənlərin fiziki olaraq dastanda iştirak etməsi ilə səviyyəvidir. "Koroğlu" dastanının yüzlərlə variantlaşması, qolu, alt mətinləri olsa da, dastanın baş qəhrəmanları və epik məkan - Koroğlu, Qırat, Eyyaz, Çənləbel bütün versiya və variantlarda ortaqdır.

Qədim türk qəhrəmanlıq dastanları ənənəvi epik söyləyicilik tarzına malikdir və demək olar ki, bütün dastanlar bəqiliba tuyur. Dastanların əsas süjeti qəhrəmanlıq, alplıq üzrəndə qurulmuşdur. "Qədim türk əməyiyyətində dastan anlayışının olaraq alplıq fikrinin xarakterleşməsinə yönəldiyi üçün bu mərhələyə aid olan epik ənənənin özeyində qəhrəmanlıq motivi və bu motivin ifadəsi olan müxtəlif qəhrəmanlıq süjetləri durur" (Təhmasib, 2010: s. 255-256).

Qədim eposlarının mövzusu qəhrəmanlıq, sücaət, qəhrəmanı işə alp, döyüşçü-hökmdar idi. E.Meletinски bu eposların yaranma və yaşama prosesini araşdırırmış, bu prosesin ilkin qaynağını "mədəni qəhrəman haqqında mifologiyalar"dan (Мелетинский, 2004: s.30) aldığınu qeyd etmişdir.

F.Byat "Koroğlu" dastanının yarınma, yayılma, genişlenmə məsələlərinə diqqət çəkərək Türk dastançılığının onnesində onun unikal, sadəcə bu dastana məxsus şəkildə yaşamasını bəla göstərmmişdir: "Türklerin geniş ərazilərə yayılmalıyla fərqli coğrafiyalarda, fərqli xalqların içində formalasən Koroğlu dastanı (indiya qədər toplanıb yazıya keçirilmiş variantlar nəzərdə tutulur) ən az 17 türk və 8 qeyri-türk xalqının (kürt, ərəb, tacik, gürçü, acar (gürçü dilində) erməni, əfqan, abxzad folklorunda da Koroğlu dastanı icra edilir.) xalq ədabiyyatında yazıya keçirilmiş şəkli ilə, həm de hər xalqda onlara variantda mövcuddur. Qeyri-türk variantlarının çoxu, məsələn erməni və gürçü variantları tərcümə, tabdi və sonunda da özümsəmə yoluya yaradılmışdır. Bundan başqa Koroğlu dastanı başqa dillərə də tərcümə edilmişdir: ingilis, fransız, alman, rus, fars, macar, bolgar, qəx, slovak. Bir dastanın bu qədər çox variantının olması və bu qədər çox dilə tərcümə edilməsi də yalnız Koroğlu dastanı üçün spesifikdir" (Bayat, 2009: s.56).

Şərqi dünyasında yaranmış bir çox dastan və xalq romanlarında "Koroglu" dastanının izlərinə rast gəlmək mürmkündür. "Motivlərləşərək süjet həlqəsini yaradır" (Веселовский, 1940: s. 494). Bu əsərlərdəki süjet və motivlər baxımından "Koroglu" dastana olan vaxınıqlıları, şəxs və ya məkan adlarındakı bənzərliklər diqqət çəkir.

1966-cı ildə Z.V.Toğan "Koroğlu"nın qadım mənşələri haqqında danişşarkın (Toğan, 1966: s. 12) farslar arasında yayılmış və Tehran Universiteti tərəfindən çap olunmuş "Səmək Əyyar" xalq romani ilə (bu əsər 1574-1595-ci illər arasında "Dastanı-Fərruz Ruz" adı ilə türk dilinə tərcümə olunmuşdur)dəstən arasındaki bəzi epiq süjet bənzərləklərinə diqqət çəkməmişdir. Romanın əsl qəhrəmanı Həlbəddə yasayır, İran Mərzuban şahı, oğlu Xurşud və nəvəsi Fərrux Ruz dəstəninin qəhrəmanlarıdır. Dəstənan qərbi Əfşanistandakı hökməndər Qaraşan və Gor adlı qəhrəmanlar haqqında hekayələr də yer alır. Gor (mənşədə bəzən Gor pəhləvan kimi də yazılılmışdır) dağlarında yaşayan bir dərəbəyidir və bölgə hökməndərlər ilə bir çox döyüşləri olmuşdur. Gorun yaşadığı və ya Dorayı-Gor (Gor dorası) deyilmişdir. Dəstənan Gorla bağlı hekayələrinə onun məkanından, döyüşlərindən, iğidliklərindən bahis olunmusdur.

Oğuz boylarının hem qərbi istiqamətinə köç etməsi, hem də Orta Asiyadakı digər boylarla əlaqəsi nəticəsində Koroğlu qolları və mətinləri daim coğrafi və siyaset olaraq inkişaf etmiş, dayışmışdır. Epik söyləyicilər tərəfindən əlavələr dəstənən yerliləşməsinə səbəb olmuş, nəticədə mətinləri bir-birindən fərqli versiya, variant və qollara ayırmışdır.

Azərbaycan və türkmen variantlarında "Koroğlu" dastanının bahs etdiyimiz fərqli motiv və epizodlarından başqa "atanın/babanın kor olmasına səbəb olan at" motivi, hər iki versiyanın on vacib ortaqlı motivlərindən biridir. Türkmen variantında xükkarnın tördətiyi pis əməllər Cığalı boyin gözönlündə tökdürməklə bitmir, o, Cığalı boyin ortancı oğlu Mömininə də öldürdüür. Xükkarnın onları da öldürmək istədiyini bir dostundan öyrənən Cığalı boy galını Güllənnarını, nəvəsi Rövşəni və kor edilməsinə səbəb olan davcını da götürüb oradan qəclar. Üçümməz dəqiqdən yasaşmaq baslavır.

Kor edilmiş motivi “Göroğlunun dörəyi” (Göroğly, 1996: s. 10) olundan bəlsəlvir olunur: Xüñkar padşahın yanında xidmət edib 3 il sonra vəzir oldu. Əyanlar arasında qısqanlıq başladı, onlar padşahdan “onun bizdən üstün cəhati nədir” – deyə soruştular. Padşah da onun üstün cəhatinin böyük bir at bilicisi olduğunu dedi. Əyanlar da “onda qoy dü-

nyada tayı-bərabəri olmayan bir at gətirsin” – dedilər. Cığalı bay 3 ay ərəblər arasında gəzdi, misilsiz at tapa bilmədi. Bir gün Şor döryasının konarında namaz qılıldı. Sahildə xünkarın ibixi otlayırdı. Bir az sonra çaydan bir at çıxdı, bir qırşaqaya yaxınlaşdı sonra yənə çaya qayıtdı. Cığalı bay o qırşaq işarə qoydu. Padşahın yanına golib ondan bir il möhlət istədi. Vaxt-vədə doldu, qırşaq təzə balasına bonzai bi qulun doğdu. Cığalı bay qulunu xünkara göstərir dünyadı tayı-bərabəri olmayan atı bu qulun doğacağı dedi. Əyanlar “xünkar, bu türkmən səni məsxərəyə qoysur” – dedilər. Xünkar qəzəblənin Cığalı bayın gözünü çıxardırdı. Güllənnamın əri Mörminə da öldürdürlər. Cığalı bay artıq orda qala bilməzdı. Saraydan ayrılmakdan qulunu xünkardan istədi. Cığalı bay Rövşəni və Güllənnamı götürüb Üçgüməz dəğinə yurd qurub burada qaldılar.

"Koroğlu" dastanının Şərq və Qərb versiyalarına bağlı olan variantlar arasında oxşar motiv, edizdə və süjetlər bol olsa da, bəzən bünələr sadəcə bir variantı və ya qola məxsus da ola bilir. İ.Abbasi "Koroğlu"nın Paris nüsxəsini (Abbas, 2002: s. 26-27) tədqiq edərək bu variantda olan, başqa heç bir variantda rast gəlinməyən motivləri belə sırlasmışdır:

1. Koroğlunun Nigar xanımı Çəmlibələ apararkən fırəng oğlu ilə qarşılaşması;
 2. Koroğlunun erməni tacirini soyması;
 3. Nazır Cəlalının destəsi ilə Koroğlunun üstüna gəlməsi, Eyyazın açıqlanıb Çəmlibeli tərk etməsi, onun Bolu bəylər birləşib Koroğluya qarşı çevrilmesi;
 4. Dəvət Qarabağ xanı Kərimi - Ağdam və Böyük Arazda işləmək istəyən.

4. Ervəl Qiratin, sonra Koroglu'nun Almas xanla Bəhram xan tərəfindən öldürülməs “Karaşlı”nın Boris rüyasında Fazıl Kəriməvəllər adıyla işlənilmişdir.

"Koroglu'nun Paris nüsxasında Eyvaz, Koroglu'nun onu şadıqlı maklîsinde saqılık etmeye mæbur etması bâhanesi ile Çönlibili tek eder. Çönlibili'den getdiðinden sonra Koroðlu'nun düşményi Bolu boyla ittifâq quran Eyvaz onun üzôrine yürüþ eder. Eyvazın azali düşményi ile ona qarşı vuruþması Koroðlu çok incitme ïdir. Bu döyüþda mæglüb olan Eyvaz sâhîvini basa düşür ve Koroðlu'dan üz istavir. Koroðlu müdürlük edir ve Eyvazı bağırlısları.

Qeyd etməliyik ki, Eyyazın Korogluya qarşı çıxmış, hatta ona qarşı vuruşması motivi yalnız "Koroğlu"nın Paris nüsxəsinə xas bir motiv deyildir. Bu motiv həm türkən, həm də Anadolu variantlarında (məsələn, Maraş variənti) yer almışdır. Türkən variantında Övezin inciməsi, Çandibildən getməsi və Goroğlunun düşmənləri ilə ittifaq quraraq ona qarşı savaşması motivi geniş yayılmış bir motivdir. Naqıl olunan bu ahvalat geniş süjet xəttinə malikdir və ayrıca bir qol (sahə) olaraq naqıl edilir. Türkən variantları içerisinde bu çox variənti olan bu süjet və motiv "Goroğlu"nın özbək sahəsində də bilinir. İlk dəfə "Goroğlu" dəstəninin 1941 (Göroğlu, 1941) naşırında "Övez öykəlan" ("Övezin küsməsi") (s. 355-374) adlı qolun süjeti Övezin inciməsi və Goroğluya qarşı çıxmazı haqqındadır. Dəstənin sonrakı naşrlarının, demək olar ki, hamisində bu qol yer alır. Ümumiyyətlə, türkən variantlarında Övez və onun oğlu Nurəli haqqında bir çox qol mövcuddur. Övezin bas qəhrəman olduğu qolların sayı bölgələrə görə beş və dəha artıqdır.

"Kəmpir" ("Qoca qar!") qolundakı motivlər "Həmzənin Qıratı aparması" qolundakı motivlərlə çox yaxındır. Bu iki variantda ortaq motiv Qıratın qəşqarılması və Koroğlunun atının arxasına gedib onu geri almasıdır. Hər iki variantda Goroğlu/Koroğlu hiyləgərlik edərək Çandılıbala/Çənlilibala gələn insanlara inanır. Kəmpir və Həmzə şirin dili və məzlməliliyi ilə Koroğlunun ürəyini yumşatmışdır. Hər iki mənfi qəhrəman həm görünüşlərində, həm işlərində, həm də adlarında fərqlər olsalar da, hiyəl və fəndigirlilikdə bir-birlərinə bənzəyirlər. Bu variantların ortaq bir motivi da Koroğlunun geyimini dəyişərək özünü başqa adla təqdim etməsidir. Hər iki variantda da o, Qıratın yanına qədər gedə bilir və beləliklə onu xilas edir. Azərbaycan variantında o aşiqdır, türkmən variantında isə o özünü əsgər kimi təqdim edir və ata xidmət etməyə başlayır. Qıratın ogurlanması motivi Anadolu variantlarında da mövcuddur. Bu variantlarda da hadisələr eyni ardıcılıqla davam edir.

B.Qarneyev yazdığına göre, (Карнейев, 1968: s. 174-175) türkmen variantlarına aid olan Çerçev variantında da Qıratı qaçıran adamın adı Həmzə böydir. Qıratın yerinə başqa atın qaçırlıması, dəyirmanda atlınan dəyişdirilməsi motivi cinsi ilə Azərbaycan variantlarında olduğu kimiidir. Çerçev variantında Həmzə Qıratın yerinə Bozdumanı, Azərbaycan variantında isə Dürati qaçırı. Hər iki variantda Koroğlu Həmzəni dəyirmanda haqlayıf, lakin Həmzə dəyirmənçi qılığına girirəndə onu aldadıb Qıratı qaçıır.

"İstanbul rövayatı"nda ise Koroğlu Qıratı öz olı ilə Bolu bayını verir, daha sonra həsratına dözə bilmər və mehtər qılığında paşının sarayına girir. Paşa omdan şübhələrin və Koroğlu zəncirlərin. Fəqət Koroğlu Bolu bayını aldadaraq, atı hər tərəfi divarlırlar ehətə olunmuş həyətdə gəzdirmək üçün izin alır. Qıratı bir qus kimini divardan aşırı və Çamılıbelə qızdır" (Boratav, 1984: s. 32). Dastanın türkən variantlarına məxsüs "Goroğlunun dörzisi" adlanan ilk qolda Koroğlunun ölmüş anasından məzərdə doğulması motivi mövcuddur. Buna görə qəhrəmanın ilk adı Rövşən olsa da, sonradan pırları tərəfindən Goroğlu, yəni məzər oğlu adlandırılmışdır. Bu mütəzüllü doğulüş dastanı mifoloji cəhətdən Azərbaycan variantlarından kifayət qədər fərqləndirir. Qəhrəmanın qeyri-adi şəraitdə dünyaya gəlməsi "Koroğlu" dastanının türkən variantlarındakı ilk qolunun mifologiyadan dəstana keçid dövrünü təmsil etdiriyini və qədimliyini göstərir. Türkən mətnlərində, eyni zamanda Azərbaycan mətnlərində mövcud olan atanın kor edilməsi, babanın kor edilməsi şəklinde təzahür etmişdir. Goroğlunun atası o dünyaya gəlmədən vəfat etmişdir. Bu motiv ilk qolda çərçyan edən bütün hadisələrin Goroğlunun babasının timsalında bas verması üçün zəmin hazırlamışdır.

"Koroğlu" dastanının bütün Şərq və Qərb versiyalarının və buna bağlı variantlarının tipoloji xüsusiyyətlərini təhlil edərkən qəhrəmanın adının hər yerdə "Ruşən, Rovşən, Rövşən, Ürüşən" (ışıklı, parlaq) olması diqqətimizi cəlb edir. (Şərq variantlarının bazılarda Koroğlunun atasının adı Rövşəndir.) Xüsusiş, türkman variantı da daxil olmaqla digər Şərq variantlarında Koroğlu adının etimoloji olaraq "Gor-oğlu, Gör-oğlu" (məzənnin oğlu) mənasında başa düşülmüş və "gələrəmanın mazarda-gorda doğulması" motivinin istifadə olunması və Azərbaycan da daxil olmaqla bütün Qərb versiyasına bağlı mətnlərdə bu bölümün eksik olması, fikrinizcə, dastanın mənşəyi haqqında bizdə daha aydın təsəvvür varadır.

⁵ El ő f.d. dos.: AMEA Folklor Institutunun əyani doktorantı; qaracantali@live.com

Әдәбиyyat

1. Abbaslı İ. Koroğlu eposu // Azərbaycan şəhəri xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. -2002, XIII kitab, -s.10-72.
 2. Bayat F. Koroğlu dastanından iki keçid ritualı (inisiasiya) // Azərbaycan şəhəri xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. -2009, XXIX kitab, -s.56-68.
 3. Boratav P.N. Koroğlu destanı. -İstanbul: Adam ya incilük, 1984. - 261 s.
 4. Görögħi: Türkmen halk epos / tərtibe salan A.Govşudow; M. Koşaýeviň redaksiysi bilen. -Aşkabat: Türkmenkövletneş, 1941. - 578 s.
 5. Görögħi. Türkmen halk dəssary, I cilt / tərtibe salan Nurmument A.-Ankara: Bilig Yayımları, 1996. - 511 s.
 6. Ovaż ökylan // Görögħi: Türkmen halk epos / tərtibe salan A.Govşudow; M. Koşaýeviň redaksiysi bilen. -Aşkabat: Türkmenkövletneş, 1941. - s. 355.
 374. Təhmasib M. Seçilmiş eserleri. 2 cild. I cild. -Bakı: Mütercim, 2010. -488 s.
 8. Töğən, Z.V. Koroğlu Destanının Bazi Eski Rivayetlerine Dair // Türk Yurdu. -1966, № 7, -s.1-4.
 9. Веселовский А.Н. Историческая поэзия. -Ленинград: Высшая школа, 1940. -642 с.
 10. Карапьев Б.А. Эпические сказания о Кероглы на тюркоязычных народах. --Москва: Гл. ред. вост. лит-ры, 1968. --280 с.
 11. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса: Ранние формы и архаичные памятники. --Москва: Восточная литература, 2004. - 462 с.

"Koroğlu" dastanında motiv və süjetlər**Xülasə**

"Koroğlu" dastanı Sərq və Qərb versiyalarına ayrılaraq buradan da bir çox variant və mətnlərə bölünmüştür. Xəzər dənizindən Şərqi toplanmış variantlar türkmən, özbək, qaraqalpaq, tatar, qazax, qırğız, uygur, tacik, ərəb və s. variantlarındandır. Xəzər dənizindən Qərbdə toplanmış variantlar isə Azərbaycan, Anadolu, Krim, qaqauz, erməni, gürcü və s. variantlarındandır. Bu iki versiya daxilində "Koroğlu" dastanının taxminanın beş yüzündən artıq qol və mətnlərinin olduğu bilinir.

"Koroğlu" dastanının Azərbaycan və türkman variantlarının tipoloji baxımından tədqiqi göstərir ki, bu variantlar eyni kökden olan, lakin zaman və məkan dayışdırıqda bir-birdindən fərqli motiv və süjetlərlə ayrılan variantlardır. Yerli söyləyicilik üslubu, makana və zamana görə strateji fərqlər dastanın coxşaklı olmasına xidmet etmişdir. Dini və mifoloji ünsürlərin həddindən artıq bolluğu hər iki variantlarda yer alsa da, türkman variantları Həzər Əli və ərənlərin fiziki olaraq dastanda iştirak etməsi ilə səviyyəyədir. Bu məqələdə "Koroğlu" dastanının Azərbaycan və türkən variantlarında yer alan müxtəlif motiv və süjetlər mətnlərə görə müqayisəli şəkildə araşdırılır, variantlar arasında ortaqa və fərqli cəhətlər haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: "Koroğlu" dastanı, motiv, süjet, variant, Goroğlu, Koroğlu

Motives and Plots Koroglu Saga**Summary**

The epos Koroglu is divided into Eastern and Western versions, and from here it is divided into many variants and texts. The variants collected in the East from the Caspian Sea are Turkmen, Uzbek, Karakalpak, Tatar, Kazakh, Kyrgyz, Uyghur, Tajik, Arabic and others options. The variants collected in the West from the Caspian Sea are Azerbaijan, Anatolia, Crimea, Gagauz, Armenian, Georgian and others options. It is known that the Koroglu saga contains more than five hundred branches and texts within these two versions.

A typological study of the Azerbaijani and Turkmen variants of the Koroglu epos shows that these variants have the same roots, but are distinguished by different motives and plots as time and space change. Local narrative patterns, strategic differences in space and time have served to make the saga more colorful. Although there is an abundance of religious and mythological elements in both versions, the Turkmen versions are on a par with the physical participation of Hazrat Ali and her brave mans in the saga. This article compares the different motives and plots in the Azerbaijani and Turkmen versions of the Koroglu epos according to the texts, and provides information about the commonalities and differences between the variants.

Key words: Koroglu saga, motive, plot, version, Goroglu, Koroglu

Мотивы и сюжеты в эпосе "Кероглу"**Резюме**

Эпос "Кероглу" делится на восточную и западную версии, а отсюда делится на множество вариантов и текстов. Варианты, собранные на востоке от Каспийского моря, – туркменский, узбекский, каракалпакский, татарский, казахский, киргизский, уйгурский, таджикский, арабский и другие параметры. Варианты, собранные на западе от Каспийского моря, – это Азербайджан, Анатolia, Крым, Гагаузия, армянский, грузинский и другие параметры. Известно, что эпос "Кероглу" содержит более пятисот ответвлений и текстов в рамках этих двух версий.

Типологическое исследование азербайджанского и туркменского вариантов эпоса "Кероглу" показывает, что эти варианты имеют одни и те же корни, но отличаются разными мотивами и сюжетами по мере изменения времени и пространства. Локальное повествование, стратегические различия в пространстве и времени способствовали разнообразию эпоса. Хотя в обеих версиях присутствует изобилие религиозных и мифологических элементов, туркменские версии не уступают физическому участию Хазрат Али и его смельчаки в эпосе. В статье сравниваются различные мотивы и сюжеты азербайджанской и туркменской версий эпоса "Кероглу" по текстам, а также приводится информация об общих чертах и различиях между вариантами.

Ключевые слова: эпос "Кероглу", мотив, сюжет, вариант, Гороглу, Кероглу

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova